

חוקר הנבטים בנגב – פרופ' אברהם נגב

יהודה קורן, דני הרמן, אילת נגב

כבר בהיותו תלמיד הגימנסיה 'שלווה' בתל אביב נמשך אברהם איזנברג אל הנגב. כאשר חבריו ב'נוער העובד' היו צריכים להחליט לאן לצאת להגשמה, הוא הצביע בעד הליכה לביר עסלוג', כשלושים ק"מ מבאר שבע. שנתיים המתינו לאור ירוק בהכשרה בראשון לציון, וכשפרצה מגפת טיפוס המעיים בין החברים התנדב אברהם לעבוד כאח בבית החולים. אז גמלה בו ההחלטה לעסוק ברפואה. הוא תכנן להקדיש עשר שנים להפרכת הנגב, ורק אחר-כך להתפנות לחייו שלו ולהכשיר את עצמו כמנתח מוח.

בדצמבר 1943, והוא בן עשרים, הגיע אל רביבים, המצפה השני שהוקם בנגב. הוא עסק בתחזוקת המשאבות של מפעל המים ובמדידות מטאורולוגיות. בשעות הפנאי שוטט עם חבריו או לבדו, על-פירוב בגל, וביקר בערים העתיקות בנגב המרכזי. את חלוצה, שהייתה במרחק שישה ק"מ בלבד מרביבים, פקד לעתים קרובות. מספר אברהם נגב:

הרגשתי שהאדמה זעה מתחת רגלי, ספוגה היסטוריה, מגלה טפח ומכסה טפחיים. הייתה זו ראשית ההתנסות שלי בארכיאולוגיה, נושא שסיקרן אותי מילדות. אני זוכר את עליית הגג בבית סבי, בפנסק שבפולין, מגובבת בכלים ישנים ובאוצרות של מטבעות שאיבדו את ערכם באינפלציה הדוהרת, ואני ביליתי שעות כדי לעמוד על טיבם. כשהגעתי לחפור בחלוצה ב-1973 יכולתי סוף סוף לא רק לדמיין, אלא גם לחשוף את צפונותיה.

אל הערים המרוחקות יותר – רחובות, שבטה, ממשית, עבדת וניצנה – יכול היה להגיע רק באופניים:

פעמים רבות ישבתי, נרגש, בכיכר הגדולה שלפני הכנסייה בשבטה. הדממה הייתה כה עמוקה, עד שלא פעם היה נדמה לי שאני שומע רחש חרישי של מצעד הנזירים, את צלצול הפעמונים ואת ריח הקטורת. היו אז בנגב איים זעירים של ישובים עבריים, המנסים להכות שורש בין שבטי הבדואים, כשהקרקע רוחשת חיים של עם קדום שהיה ואינו.

הנבטים, שעד אז לא שמע את שמם, והעדויות המעטות על חייהם התוססים, הציתו את דמיונו. באותם ימים התמנה לקורפורל במשטרת היישובים העבריים; הכינוי שלו בהגנה היה 'נגב', ובעבורו נטש את שם משפחתו, איזנברג.

אחד המבקרים הראשונים ברביבים היה ד"ר יהודה ליב מאגנס, נשיא האוניברסיטה העברית. כששמע שאברהם נגב מתעניין בארכיאולוגיה, הציע לו לבוא וללמוד ארכיאולוגיה, והבטיח שישגי מלגה. מכיוון שנגב החליט להקדיש עשור לעבודה החלוצית, ועברה פחות ממחצית התקופה, אמר לד"ר מאגנס שהוא מוכן ללכת ללמוד רק אם אסיפת הקיבוץ תאשר זאת. מאגנס הבין שאין לכך סיכוי, ובכל זאת הזמין את נגב לשהות בביתו בירושלים ולהיפגש עם חוקרי האוניברסיטה. נזכר אברהם נגב:

נפלא מכל היה עבורי המפגש עם פרופסור נלסון גליק, מנהל בית הספר האמריקני לחקר המזרח. הוא נראה כבן דור קדום, גבוה, רוה, שדוף וצרום שמש. בעברית כבדה, עם ביטויים מהמקרא והמשנה, פרש לפניי את מסכת קסמי התרבות הנבטית, הראה לי את אוסף החרסים היחיד במינו שלו, נתן לי חרס נבטי מעוטר, דקיק ויפהפה, וציווה עלי לחפש דומים לו.

כדי להמריץ את נגב הבטיח לו פרופ' גליק, שאם ימצא קערה נבטית מצוירת שלמה, ייתן לו בתמורה ג'יפ. אבל חלפו חמש-עשרה שנים עד שנפגשו השניים שנית – כשבא פרופ' גליק לבקר בעבדת, שבה מצא נגב בשנת 1960 את בית-היוצר לכלי חרס, היחיד שנתגלה בכל ממלכת הנבטים, מה שהיה נושא עבודת הדוקטור שלו. בגאווה הראה לפרופ' גליק קערת סיגילטה, מזוגגת אדום, ועליה מוטבע דולפין. בעקבות הביקור בירושלים גברה התעניינותו של נגב בנבטים, והוא החל לאסוף חומר, לקרוא ספרות, לעלות מדי פעם בפעם לאוניברסיטה העברית בירושלים ולעניין בדו"חות חפירה.

איור 115: אברהם נגב בוחן את מטמון המטבעות מממשית

Fig. 115: Avraham Negev examining the hoard of coins from Mampsis

הניסיונות החקלאיים הראשונים הכזיבו, וחברי רביבים האמינו שיוכלו אולי ללמוד מהנבטים, שהצליחו לבנות ערים, לסכור עמקים, לקצור שעורים ולקטוף פרות במדבר. ואולם כל הניסיונות לחקות את הנבטים נכשלו כישלון חרוץ. על כך אומר נגב:

הנבטים חיזקו את הקשר שלי לנגב, כי הם הגורם הבולט ביותר שחי שם אי פעם, והמוכשר שבהם. שנים רבות לאחר מכן, כששבתי לאזור, הפעם כארכיאולוג, הבנתי כי המסר שהעבירו אלינו הדורות הקודמים היה, שכדי להשתלט על המדבר יש צורך בשיטות לא שגרתיות, ואין די בחיקוי.

כשפרצה מלחמת העצמאות, הטיל הצבא המצרי מצור על רביבים, וניתן היה לצאת ולבוא אליה רק באמצעות מטוס פייפר, שהיה נוחת על משטח מאולתר. בבוקר השמונה ביוני 1948 עסק אברהם נגב באימון חבריו למשק בהטלת רימונים. אחד הרימונים התפוצץ בידו הימנית. הוא הוטס לבית חולים הדסה בתל-אביב, שם נקטעה ידו עד מתחת למרפק. חלום הרפואה נגזו. את התחביב, ארכיאולוגיה, הפך למקצוע:

רכשתי השכלה בשתי אוניברסיטאות: מה שלמדתי בראשונה, חמש שנותיי בנגב, הקרין על המסלול האקדמי שעברתי באוניברסיטה העברית. בעת דיון אקדמי על מצב המים בבורות ביישובים בעת העתיקה יכולתי להיעזר במה שלימדו אותי החיים בנגב, על ההבדל בין אגירת מים בבור פתוח, לבין אגירתם בבור חצוב בסלע, מקורה ומטויח היטב.

עם תום לימודי התואר השני, בשנת 1958, נתמנה נגב לסגן מנהל החפירות בעבדת, וכעבור שנה נהיה למנהל החפירות בעבדת, שנמשכו עד 1961. בחפירות אלו נחשפו שטחים באתר ובהם ממצאים רבים: המצודה, כיכר הכנסיות, הרובע הדרומי ומערת הקדושים. מהתגליות החשובות ביותר לחקר תולדות הנבטים במקום היה גילוי האקראי של בית-יוצר לכלי חרס נבטיים ממזרח לעיר. כך תיעד נגב את פרשת גילוי:

גילוי של בית-יוצר בעבדת הייתה בשבילי מטרה שלא יכולתי להרשות לעצמי להיכשל בה, שהרי בה הייתה תלויה הכרונולוגיה של הקרמיקה הנבטית המצוירת, שהיוותה חלק אינטגרלי של נושא עבודת הדוקטור שלי. שעות רבות, בכל שעות האור, הקדשתי לחיפוש אותות שיעידו על קיום בית-יוצר לכלי-חרס בעבדת. את עיקר חיפושי הקדשתי בשטח הפנוי מבניינים בבמת-ההר. חיפושי לא העלו דבר, ועל-פני שטח העיר כולו לא עלה בידי למצוא אפילו חרס אחד מעוות, או בלתי צרוף במידה מספקת. כמעט הגעתי לכלל ייאוש. חייב הייתי להכניס סדר כלשהו במהלך החיפושים אחר בית-היוצר ולהפעיל מערכת שיקולים הגיוניים. בית-יוצר לכלי-חרס הוא גוף המפיק 900-1000 מעלות חום. מן ההיגיון הוא שמקור חום כזה לא ימוקם באותו צד של העיר שהרוחות השכיחות והחזקות נושבות ממנו. בעבדת נושבות הרוחות האלו מדרום-מערב ועד צפון-מערב. רוחות אלו נושבות בעוצמה משתנה משעות אמצע הבוקר ועד השעות הקרובות לשקיעה.

איור 116: אברהם נגב מראה את אתר עבדת לנשיא יצחק בן-צבי ורעייתו גב' רחל ינאית בן-צבי
Fig. 116: Avraham Negev showing the Oboda site to President Yitzhak Ben-Zvi and his wife Mrs. Rachel Yanait Ben-Zvi

איור 117: שער הכניסה המשוחזר לכיכר המקדשים, עבדת
 Fig. 117: The reconstructed gate to the
 temple temenos, Oboda

מן ההיגיון הוא, סברתי, כי בית-יוצר לא יבנה בצד מערב של העיר, כדי למנוע את זרימת החום העז אל תוך שטח העיר. בדיעבד למדתי גם כי בניית בית-יוצר שפתחו למערב הוא ערובה לכך שאי-אפשר יהיה לשלוט בו על הצריפה. לעומת זאת הרוחות הנושבות מן המזרח הן רוחות חרישיות, שעצמתן קבועה, והנושבות בעיקר בשעות הלילה. על-מנת ליהנות מרוח זו יש לקבוע את פתחו של כיבשן היוצרים למזרח. עתה, כשאני מצויד במערכת שיקולים הגיונית זו, יצאתי לחפש את בית-היוצר הנבטי של עבדת. הפעלת מערכת השיקולים הזאת צמצמה מאד את שטח החיפושים. תחילה היה עלי לקבוע את הגבול המזרחי של תפוצת כלי-החרס, שהוא גבולו המזרחי של תחום העיר. דבר זה לא היה קשה כל-עיקר. הגבול הצפוני של שטח החיפושים הוגבל על-ידי מחנה הצבא הנבטי, ואילו את הגבול הדרומי תחמו שטחי גידרות גידול העזים, הכבשים והגמלים המכסים את כל חלקה הדרומי-המזרחי של שלוחת עבדת (ראו להלן). עתה נערך החיפוש ברצועת שטח שאורכה כמאתיים מטרים ורוחבה כ-50-100 מטרים בלבד. שעות רבות ביליתי בשיטוטים לאורכה של רצועה זו, אולם עתה נזקקתי גם למידה כלשהי של מול.

טיפה זו של מול באה כאשר הצטרכתי בוקר אחד להגיע לעבדת זמן רב לפני הנץ החמה. יצאתי את הפשפש המזרחי של המצודה ופניתי אל עבר הקצה המזרחי של האתר, מרחק של מאות מטרים אחדות בלבד. שוטטתי על-פני שטח שאינו שונה מאחרים בסביבתו. אולם הכל נשתנה בבת אחת כאשר סרקו קרני השמש הראשונות את פני הקרקע. כביד קסמים נצטיירה על-פני האדמה דמות של מעגל שקוטרו כאורך מקל המשמש למדידות, כשני מטרים. בלב דופק בחזקה התחלתי לסמן בפטיש הארכיאולוגים את קטע המעגל החסר. להב הפטיש החודר אל תוך הקרקע העלה שכבה של אפר שחור-אפור שהשחיר ככל שהעמקתי חפור. המסקנה המתבקשת עלתה מאליה: פגעתי קליעת בול אל תוך לב ליבו של מתקן היוצרים, אל תוך הכבשן שכל קוטרו לא עלה על שני מטרים.

בעבודת הדוקטור שלו קבע אברהם נגב לראשונה במדויק את המסגרת הכרונולוגית והטיפולוגית של הקראמיקה הנבטית המצוירת. בחפירות בעבדת ובסביבותיה נמצאו גם כמה כתובות נבטיות. היות שלא נמצא בארץ מי שהיה יכול לפענחן הוחלט לשלוח אותן למומחה בחו"ל, אך נגב ביקש שתיתן לו האפשרות לנסות בכוחות עצמו. ואכן עלה הדבר בידו, ושתיים מהכתובות האלה חשובות במיוחד לתולדות הנבטים. הן נחקקו על דפנות של כלי אבן גדולים בצורת שקתות שנמצאו בנחל עבדת. לפי פרשנותו של נגב, אלו מזבחות נסך ועליהם תועדה בניית סכרים בימי רבאל השני, המלך הנבטי האחרון, שהקים מפעלי מים בסביבות עבדת. הממצא מעלה כי הפיתוח החקלאי של הנגב חל כבר בערוב ימי הנבטים, שרוב ימיהם היו נוודים ומובילי שיירות מסחר.

את הכתובת הנבטית החשובה ביותר מסביבות עבדת גילה נגב שנים מאוחר יותר בקרבת עין עבדת, ופרסמה בשנת 1986. הכתובת נחקקה על לוח אבן מוחלק, ובה הקדשה לעבדת, המלך שהיה לאל לאחר מותו, ועל שמו נקראה העיר עבדת. המייחד את הכתובת הוא, שחלק ממנה כתוב בשפה הערבית, והיות שסגנון הכתב הוא מן המאה הב' לסה"נ, הכתובת מקדימה ב-300 שנה (!) את הכתובת הערבית הקדומה ביותר שנודעה עד אז (ראו מאמרו של נגב בקטלוג זה). חפירותיו של אברהם נגב בעבדת העלו כי ראשיתו של היישוב כתחנת דרכים לשיירות המסחר הנבטיות, ובמרכזו היה מקדש נבטי, כנראה לאל עבדת. מהמקדש הזה נותרו רק המסד וכמה פרטים מבית האוצר. בתקופה הביזנטית תפסה הנצרות את מקום הפולחנים הפגאניים, ומעל לחורבות המקדש הנבטי נבנו שתי כנסיות. המקום ניטש כשכבשו הערבים את ארץ-ישראל. עבדת הייתה לאתר מפתח לשחזור קורות הנגב ואתריו בעת העתיקה.

בשנים 1960-1962 ניהל נגב חפירות בעיר הצלבנית בקיסריה, ומשם עבר לבית שאן, שבה ניהל את חפירת התיאטרון. בשנת 1965 הוא שב לנגב, הפעם לממשית. בחפירות שם, שנמשכו שנתיים ברציפות, והועסקו בהן 150-200 פועלים בכל יום, נחשף רוב האתר, וכן בתי קברות בסביבתו. תולדות אתר זה הסתברו כייחודיות. בתים ספורים עמדו במקום בשלהי ימי ממלכת הנבטים, אך לאחר סיפוח ממלכת הנבטים לאימפריה הרומית החלה בנייה רבה במקום. במאה הג' בוצר היישוב בחומה, ומתקופה זו נודע במיוחד בית XII. בחלק המזרחי של העיר. זהו הבניין

הפרטי הגדול ביותר בעיר, ושטחו כ-1600 מ"ר. בעל הבית הטמין אוצר מתחת למשטח המדרגות ולשם כך הסיר מרצפת מן המשטח ובנה מחבוא מתחתיו, אליו הכניס כד ארד גדול ובו 10,500 מטבעות כסף רומיים. בבניין הוסיפו להתגורר עוד מאות שנים אך האוצר נתגלה רק לאחר כ-1750 שנים מאז שהוטמן. גילוי המטמון הגדול הוא עדות מרשימה לעוצמתם הכלכלית של הנבטים בנגב, והמטבעות, שמקורם במטבעות בצפון סוריה ובאסיה הקטנה, מלמדים עד היכן הגיע הסחר בסוסי מירוץ שגידלו הנבטים. לדעת נגב, עושרם של תושבי ממשית בא להם מגידול סוסי מירוץ, כפי שמעידות הארוות הרבות שנמצאו במקום.

מחוץ ליישוב נחשפו באקראי מצבות קבורה של חיילים רומים, ובמקום אחר נחפר בית קברות מן התקופה הנבטית. הקברים נמצאו לא שדודים ובהם ממצאים רבים ויקרי ערך, כגון תכשיטי זהב וטביעות חותם נבטיות. באחד הקברים הייתה גלוסקמה, עדות אולי להשפעה תרבותית מהיהודים (ואולי אף על משפחה יהודית שישבה בממשית?).

בשנת 1965 ערך אברהם נגב סקר רגלי לאורך 'דרך הבשמים' שבין עבדת לערבה ותיעד ממצאים המלמדים על טיבו ועל זמנו של ציר זה. להערכתו, דרך זו הייתה ציר התנועה העיקרי של שיירות המסחר של הנבטים, והערכה זו חיזקה תוצאות מחקר דומה בציר זה שעשו יורם צפריר וזאב משל.

בשנת 1973 ניהל נגב חפירה מצומצמת בחלוצה וזה תיאורו:

באחד הימים האחרונים של שהותנו בחלוצה סקרתי את ערמות השפכין בגבול תחומה המזרחי של העיר. קרני השמש האחרונות של השמש השוקעת האירו אל מול עיני, ונתגלה לפני מחזה שלא האמנתי שאני צופה בו. זה נראה יותר כפאטה מורגאנה – מחזה שרב. השמש כבר שקעה, ולפני התרומם בערפל הדקיק של בין הערביים הקולוסיאום של רומא. כאן? בחלוצה?

הוא ירד במדרון של ערמת השפכים, ולאחר 200 מ' מצא את עצמו לפני קיר מעוגל, בנוי גזית חלקה של אבן-גיר קשה. כאשר טיפס על הקיר ראה שזהו מבנה עגול למחצה של תיאטרון, ולא אמפיתיאטרון, כפי שנראה לו המבנה בתחילה ממרום ערמת השפכים. כעת הבחין בקאפיאה (מבנה המושבים) ובשרידיים של הסקנה-פרונס (מבנה הבמה).

כתובת שנמצאה בתיאטרון מלמדת שהוא שופץ במאה ה' לסה"נ, ימי השלטון הרומי-ביזנטי בעיר ובארץ-ישראל, וזוהי עדות חשובה ומעניינת לשימור מסורות ויוניות רומיות במקום גם בעת העתיקה המאוחרת. אם ראשיתו של התיאטרון בימי הנבטים, זוהי עדות חשובה לנוכחות הנבטים במקום ולצביונה. היות שתיאטראות נבטיים נבנו בדרך כלל בזיקה למקומות פולחן, ייתכן שיש מקדש נבטי בקרבת התיאטרון. בקרבת היישוב איתר נגב שרידי בית קברות נבטי ומקום שנערכו בו סעודות האבלים.

בשנים 1975-1977 שב נגב לחפור בעבדת יחד עם רודולף כהן מאגף העתיקות. החפירות התמקדו בחשיפת המחנה הצבאי שנבנה ממזרח לעיר ובתיארוכו. בשנת 1980 הוא חפר חפירה קצרה נוספת בחלוצה ובה חשף את כנסיית העיר – הגדולה בכנסיות הנגב. בעקבות חפירה זו זיהה נגב תופעה ייחודית בכנסיות הנגב – התפתחות בבניית האפסיסים ופולחן הקדושים. תיאוריה זו קיבלה אישור בחפירת בדיקה שערכו שלמה מרגלית ודורון חן בפיקוחו של נגב בשנים 1985-1986 בכנסייה הצפונית בשבטה.

אף שלא חפר בניצנה תרם נגב בשנת 1990 הסבר חדש ומהפכני להבנת אחד מהפפירוסים שנתגלו במקום. בפפירוס מס' 39 מצוינים שמות של תשעה מקומות ובצדם רשומים מספרים שונים. המשלחת האמריקנית שחפרה באתר סברה שאלו סכומי מסים שנגבו במקומות השונים. הסכומים הרשומים לצד שמות האתרים ניצנה, עבדת, וממשית שווים כמעט, אך גדול היישוב, ובעיקר עורפו החקלאי, שהיה הבסיס הכלכלי לקיומם היה שונה עד מאוד: סביב ניצנה עובדו 15,000 דונם; סביב עבדת – 10,000 דונם; וליד ממשית – 420 דונם בלבד. נגב הציע שהסכומים הרשומים בפפירוס אינם מסים אלא תשלומים לחיילים שהוצבו בערים וביישובים הנזכרים. הצעה זו תואמת היטב את אופיו של היישוב בנגב בתקופה הביזנטית ואת תהליך נטישתו בשלהי התקופה.

בשנת 1989 שב אברהם נגב לחפירת בדיקה באגף הדרומי-המזרחי של המצודה בעבדת. הוא חשף שם שרידי מקדש נבטי, אולי מקדש לאל עבדת. במקביל לחפירותיו כתב נגב ספרי מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, אנציקלופדיה לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, מאמרים במגוון נושאים בתחומי הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, ביקורות ספרים רבות, ואף הכין סרטוני הסברה. בעיקר חשובים מאמריו וספריו על תולדות הנבטים, חיבורים הנחשבים עד היום ספרי יסוד לנושא (נגב 1988-1983; 1986a; 1983; Negev 1977a). נגב גם נודע כחוקר כתובות נבטיות ויווניות (נגב תשכ"א; תשכ"ג; תשל"ה; Negev 1977; 1981; 1991). חשובה מאוד תרומתו לחקר הקראמיקה הנבטית (Negev 1963; 1974; 1986b) והארכיטקטורה הנבטית (נגב תשל"ג; 1997; 1988). נגב גם חקר את מטבעות הנבטים, טביעות חותם נבטיות ודיירים רומיים שהסתבר שחלק מהם מקורו נבטי (נגב תשכ"ט; 1984; 1971; Negev 1969). לדעת נגב, לא הייתה פטרה עיר הממשל, ואין לראות את הערים בנגב כתחנות דרכים בלבד. הוא משוכנע שבסיס ממלכתם של הנבטים היה בהרי הנגב, ואילו פטרה הייתה רק הבירה הדתית, עיר הקבורה שלהם, שחיו בה רק כמה מאות אנשים שתפקדו כ'חברה קדישא' במקדשים. בעניין זה הוא אומר:

היישובים הנבטיים שבנגב היו ערים חיות, עם בתים, שווקים, רחובות ובתי מלאכה, אך דבר מכל אלה לא נמצא בפטרה. באמצעות המסים שגבו מן השיירות שעברו דרכן, ובגידולים החקלאיים שגידלו, היו שש הערים שבנו הנבטים בנגב, הבסיס הכלכלי של הממלכה. אפשר להשוות את היישובים שבנגב לגוש דן, שם עושים את הכסף הגדול, ואילו פטרה הייתה ירושלים של הנבטים – עיר קדושה וסגפנית, שמומנה בכספי ערי המסחר.

אחרי פרופ' נלסון גליק נחשב פרופ' אברהם נגב למייסד חקר הנבטים בישראל. התמחותו הרחבה חובקת היסטוריה, שפות עתיקות, אפיגרפיה, נומיסמטיקה, קראמיקה, אמנות, ארכיטקטורה, וכמובן ארכיאולוגיה של השדה. נגב גם העמיד תלמידים רבים, שהשתתפו בחפירות, ומהם שנעשו חוקרים בעלי שם.

גם היום פרופ' אמריטוס אברהם נגב מוסיף לחקור: בקטלוג זה הוא מפרסם את פענוחו לכתובת נבטית, ועתה הוא שוקד על כתיבת ספר חדש שיסכם את מחקריו על ערי הנגב והנבטים.

איור 118: מימין לשמאל: רנטה רוזנטל-הגינבוטום, אברהם נגב ועפרה גורי-רימון, 1970. ברקע הסכר בנחל ממשית.

Fig. 118: From right to left: Renate Rosenthal-Heginbottom, Avraham Negev and Ofra Guri-Rimon, 1970. In the background the dam in Nahal Mamshit

איור 119 (עמוד 84): מאגורה
Fig. 118 (page 84): Ma'agora

